

Elma Hadžić

Centar za mentalno zdravlje Ključ

Dean Ajduković

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

*izvorni naučni rad
original scientific work*

Faktori rizika i oporavka u suočavanju sa nejasnim gubitkom

Sažetak

U radu su prezentirani teorijske postavke koje se odnose na tumačenje pojmova gubitak i žalovanje, tumačenje nejasnoga gubitka, kao i faktore rizika i oporavka u suočavanju s nejasnim gubitkom. Pregled dosadašnjih istraživanja na ovu temu ukazuje na potrebu distinkcije uzroka, tijeka i posljedica koje nejasan gubitak može ostaviti na individualnoj, obiteljskoj, kao i na razini zajednice. Cilj ovoga rada jeste ukazati na potrebu idiosinkratičnog pristupa procesu žalovanja kod članova obitelji nestalih osoba kroz identificiranje potencijalnih faktora rizika i oporavka. Neki faktori za neku osobu mogu predstavljati resurse, dok za drugu mogu biti prepreka u borbi sa dvosmislenošću i ambivalentnošću. Također, neki faktori, poput zamjenske djece, mogu predstavljati resurs koji olakšava proces žalovanja jednoj generaciji, ali pak i teret budući da se žalovanje i potreba za razrješenjem istog prenosi na sljedeće generacije.

Ključne riječi: gubitak, žalovanje, faktori rizika, faktori oporavka, nejasan gubitak

Tumačenje pojmova gubitak i žalovanje

Gubitak predstavlja stanje lišenosti nekoga ili nečega, može biti stvaran ili simboličan, iznenadan ili očekivan. U socijalnoj psihologiji najčešće govorimo o gubitku osobe,

pri čemu se gubitak odnosi na objektivnu situaciju u kojoj neko umire, a žalovanje na prirodne emocionalne (ambivalentnost koja se ogleda u istovremenom prisustvu različitih emocija, tjeskoba, osjećaj usamljenosti, bespomoćnost, osjećaj krivnje i samooptuživanje, tuga i čežnja za umrlim), kognitivne (šok i nevjerica, smetnje pamćenja i koncentracije, doživljaj gubitka kontrole nad životom, nametajuće slike umrle osobe, stalno razmišljanje o umrlom), tjelesne (umor, mišićna napetost, pretjerano znojenje, glavobolja, probavne smetnje, gubitak apetita, hipofagija ili hiperfagija, mučnina, vrtoglavica, kronični bolni sindrom) i ponašajne (pretjerana svrhovita ili nesvrhovita aktivnost, teškoće sa spavanjem, povlačenje od ljudi, odlazanja na mjesta i bavljenje stvarima koje podsjećaju na umrlog) reakcije ljudi na gubitak (Arambašić, 2008). Odnosno, žalovanje jeste proces koji traje, a njegov ishod ovisi o karakteristikama gubitka, karakteristikama ličnosti tugujućeg, kao i karakteristikama sredine u kojoj se gubitak desio i u kojem se dešava proces žalovanja (Arambašić, 2008). Prilikom opisa procesa žalovanja u upotrebi su uglavnom fazni modeli u okviru kojih se reakcije na gubitak opisuju kroz određene faze:

- a) Elisabeth Kübler – Ross (1969, prema Arambašić, 2008) na osnovu rezultata istraživanja u kojima su sudionici bili bolnički pacijenti koji su bolovali od neizlječivih bolesti, kao i članovi njihovih obitelji, nudi šestofazni model žalovanja koji se danas u velikoj mjeri koristi i prilikom opisa žalovanja za umrlom osobom. Ovaj model uključuje: poricanje, cjenkanje, ljutnju, očaj, depresiju i prihvatanje.
- b) John Bowlby (1980) nakon provedenih istraživanja privrženosti u kojem je nastojao identificirati znakove separacijske anksioznosti kod djece koja se, na kraći ili duži vremenski period, odvajaju od majke, nudi četverofazni model žalovanja koji obuhvaća otupjelost, čežnju za umrlim i traženje umrle osobe, dezorganizaciju i očaj, te fazu ponovne organizacije (Payne, 2000; prema Arambašić, 2008).
- c) Colin Murray Parkes (1970, prema Arambašić, 2008) je bio blizak Bowlbyev suradnik i, također, predlaže četverofazni model koji uključuje otupjelost, traženje umrle osobe i napadaje bola, depresiju i oporavak.
- d) Barbara Ward (1993, prema Arambašić, 2008) uvodi sedmofazni model žalovanja koji obuhvaća imobilizaciju, umanjanje važnosti gubitka, sumnju u sebe, otpuštanje izgubljenog, provjeravanje novih načina postojanja, traženje smisla i internalizaciju.
- e) Rando (1993, prema Preitler, 2015) u teoriji nazvanoj „6 R procesa“ govori o šest faza procesa žalovanja – prepoznavanje gubitka, emocionalne reakcije na separaciju, prisjećanje na i ponovno proživljavanje izgubljene veze, separacija od prošlog svijeta čiji je dio bila izgubljena osoba, prilagođavanje na novi život uz sjećanje na pretodni i reinvestiranje u novi svijet, dok je zadatak osobe koja žaluje prihvatanje i integriranje permanentnog gubitka na smislen način.
- f) Prema Dualnom procesnom modelu (Stroebe i Schut, 1999, 2010, prema O'Connor,

2023) tugujuća osoba svakodnevno oscilira između pola orijentiranog na gubitak kojeg karakteriziraju osjećaj tuge, intruzija na unutarnje procese i na vanjske aktivnosti, negiranje i izbjegavanje gubitka, te pola obnove u kojem tugujuća osoba uči da samostalno radi zadatke koje je prije radila sa izgubljenom osobom, da stvara nove veze i ulazi u nove uloge.

O završetku žalovanja se može govoriti kada se tugujuća osoba vrati na uobičajeni nivo socijalnog i psihološkog funkcioniranja, odnosno kada bude u stanju da prihvati gubitak, da proradi emocije koje se javljao kao reakcija na gubitak, da se prilagodi životu u kojem nema umrlog, da emocionalno „smjesti“ umrlog na neko drugo mjesto i da nastavi sa životom (Worden, 2002; prema Arambašić, 2008). Autori Holland i Niemeyer (2010, prema O'Connor, 2023) kritiziraju fazne modele procesa žalovanja, opisujući ih kao društveno uvjetovan način gledanja na gubitak, kao mit recept na koji ljudi žaluju, a ne kao na individualan proces.

Karakteristike nejasnoga gubitka

Pauline Boss 70-tih godina prošlog stoljeća, na osnovu iskustva u radu sa članovima obitelji američkih vojnika nestalih tijekom ratnih dešavanja u Jugoistočnoj Aziji i osoba oboljelih od Alzheimerove bolesti, uvodi termin nejasan gubitak koji najbolje opisuje situacije u kojima je:

- a) Osoba fizički odsutna, ali psihički prisutna (osobe nestale u ratu, usljed prirodnih nesreća, avionskih nesreća).
- b) Osoba psihički odsutna, ali fizički prisutna (osobe kod kojih je došlo do privremene ili trajne promjene svijesti zbog tjelesnih i/ili mentalnih oboljenja).

Nejasan gubitak je posebno težak zbog prisustva dvosmislenosti i ambivalentnosti. Dvosmislenost na kognitivnom nivou zapravo odražava dvosmislenost situacije u kojoj član obitelji ne zna da li je nestala osoba živa ili mrtva, niti što se s njom točno desilo. Ambivalentnost na emocionalnom nivou odražava istovremeno prisustvo različitih emocija prema nestaloj osobi. Tako član obitelji nestalog istovremeno može osjećati tugu jer je bliska osoba nestala, ali i ljutnju jer je napustila obitelj. Kod djece čiji su očevi nestali tijekom ratnih dešavanja, može se raditi o istovremenom prisustvu obje vrste nejasnoga gubitka, npr. otac je nestao u borbenoj akciji, a majka većinu vremena provodi tragajući za njim, ili su pak kod nje prisutni simptomi depresije (Boss, 1977). Nejasan gubitak ne treba nužno promatrati sa medicinskog aspekta, već u sklopu modela stresa i otpornosti, u kojem se nejasan gubitak opisuje kao kronična trauma (Boss, 1980). Boss i Carnes (2012) navode da proces psihološkog zatvaranja žalovanja ne mora nužno da

se desi sa pronalaskom posmrtnih ostataka ili sa zvaničnom potvrdom o smrti člana obitelji - dragih osoba se možemo sjetiti u određenim vremenskim peiodima i tijekom posjete određenih mjesta. Dalje, autori navode da bi bilo poželjno da terapijski cilj u radu sa tugujućim osobama, bez obzira o kojoj vrsti gubitka je riječ, bude usmjeren na traženje značenja u gubitku, odnosno na promjenu percepcije gubitka, a ne nužno na zatvaranje procesa žalovanja.

Nejasan gubitak je često istraživani u oblasti traganja za nestalim osobama. Osobe nestaju u mirnodopskim uvjetima najčešće kao posljedica otmica, bježanja od kuće ili usljed mentalnih oboljenja. U oblastima pogođenim ratnim dešavanjima, broj nestalih osoba je veliki. Procjenjuje se da je tijekom ratnih dešavanja na području bivše Jugoslavije nestalo oko 40 000 osoba, od čega je identificirano i pronađeno oko 70 %. Nestala osoba je pojedinac o kojem članovi obitelji nemaju nikakvih podataka i/ili koji je, na osnovu pouzdanih informacija, proglašen nestalim/nestalom kao posljedica oružanog konflikta, nasilja, prirodnih katastrofa ili drugih humanitarnih kriza. Osoba može biti proglašena nestalom na određeni period ili zauvijek – može biti živa ili mrtva, držana u zatvoru, smještena u izbjegličkom kampu u zemlji ili inostranstvu ili pak njeni posmrtni ostaci mogu ležati u nekoj od masovnih grobnica. Sa kulturološkog aspekta članovima obitelji i bliskim osobama je potreban „dokaz“ da je voljena osoba stvarno mrtva, da je otišla i da je više nema (Sarkin, Nettelfield, Matthews i Kosalka, 2014).

U okviru *Dijagnostičkog i statističkog priručnika za duševne poremećaje 5* (2014) u kategoriju *Stanja za daljnja istraživanja* uvršten je *Poremećaj perzistentnog kompleksnog žalovanja*, pri čemu kriteriji uključuju:

- A) smrt nekoga s kim je osoba bila u bliskom odnosu;
- B) prisutnost najmanje jednog od karakterističnih simptoma (perzistentna žudnja za pokojnikom, velika žalost i emocionalna bol kao odgovor na smrt, zaokupljenost pokojnikom i zaokupljenost okolnostima njegove smrti) u klinički značajnoj mjeri tijekom više dana i u trajanju od najmanje 12 mjeseci, a kod djece šest mjeseci;
- C) doživljavanje najmanje šest simptoma (teškoće u prihvaćanju smrti, doživljaj nevjerice ili emocionalna tupost u odnosu na gubitak, poteškoće u vezi s pozitivnim sjećanjem na pokojnika, ogorčenost ili ljutnja koje su povezane s gubitkom, samooptuživanje, pretjerano izbjegavanje okolnosti koje podsjećaju na gubitak, želja za vlastitom smrću kako bi se bilo s pokojnikom, poteškoće u vjerovanju drugim osobama, osjećaj usamljenosti ili odvojenosti koji traje od gubitka, osjećaj da je život prazan i besmislen, slabljenje osjećaja vlastitog identiteta, poteškoće u nastavljanju s ranijim interesima) u klinički značajnom opsegu, više dana u trajanju od najmanje 12 mjeseci kod odraslih i šest mjeseci kod djece;
- D) smetnje uzrokuju klinički značajnu patnju ili oštećenje u socijalnom, radnom ili drugim bitnim područjima funkcioniranja;
- E) reakcija žalovanja nije u skladu s kulturnim, vjerskim ili dobi primjerenim normama.

Barbara Preitler (2015) je nakon dugogodišnjeg psihoterapeutskog rada sa osobama koje su izgubile člana obitelji kao produkt konflikata ili političkih nasilja u Austriji, kao i sa članovima obitelji osoba nestalih nakon zemljotresa i cunamija koji su se desili na Šri Lanki, ponudila petofazni model suočavanja sa nestankom bliske osobe. Faze se međusobno preklapaju i nisu idiosinkratične za sve osobe:

- a) U prvoj fazi kaosa i destrukcije je karakteristično da su članovi obitelji usredotočeni na zadovoljenje bazičnih potreba, uz postojanje nade da je nestala osoba živa i zdrava.
- b) Druga faza traganja za nestalom osobom se javlja nakon inicijalnog šoka i spašavanja vlastitih života.
- c) U trećoj fazi se članovi obitelji nestalih nalaze između nade i očaja, većina članova obitelji ne prihvaća činjenicu da je nestala osoba možda ipak mrtva.
- d) U četvrtoj fazi su članovi obitelji izloženi velikom finansijskom, fizičkom i emocionalnom teretu, usljed neprestane potrage za informacijama o nestalom članu. Zbog nepostojanja potvrde o sigurnoj smrti, članovi i dalje tragaju i nerijetko se osjećaju zaboravljenim od strane pripadnika društvene zajednice.
- e) Peta faza zapravo predstavlja proces skrivenog tugovanja i obično se javlja nekoliko mjeseci nakon nestanka. Autorica navodi da je ovo period kada zapravo i započinje proces žalovanja, s tim, da članovi obitelji ne znaju da li će on biti dugoročan.

U stručnoj literaturi iz oblasti kliničke i socijalne psihologije se navodi da dugoročno suočavanje s nejasnim gubitkom može dovesti do niza poteškoća na društvenoj, obiteljskoj i individualnoj razini. Na društvenoj razini prisutni su fenomeni stigmatiziranja, izoliranja, izbjegavanja/povlačenja, nejasno definiranog statusa (član obitelji nestalu osobu treba proglasiti mrtvom bez obzira na to da li ima dokaze, kako bi mogao pravno regulirati svoj status) i odsustva kulturološki i vjerski adekvatnih rituala opraštanja. Na razini obitelji se mogu javiti učestaliji sukobi ili pak povećanje prisnosti među članovima, poteškoće u komunikaciji među članovima koje se u najvećoj mjeri odnose na tumačenje obiteljske strukture - tko je unutar, a tko izvan obitelji (Boss, 1977), mijenjanje uloga i potreba sa preuzimanjem obveza nestalog člana i borba protiv zaborava. Jedan od načina očuvanja obiteljske tradicije jeste rađanje "zamjenske djece" koja ona preuzimaju ulogu nestalog člana i u koju ostali članovi obitelji projiciraju želje, strahove i očekivanja što otežava proces njihove individuacije (Schellinski, 2020). Kod članova obitelji nestalih osoba se može javiti niz poteškoća na somatskom (Diabetes mellitus, giht, reumatoidni artritis, osteoporoza, karcinomi) i psihičkom planu (*Depresivni poremećaji, Anksiozni poremećaji, Poremećaj s prolongiranim žalovanjem, Posttraumatski stresni poremećaj*) (Quirk i Casco, prema Pérez - Sales, Durán - Pérez i Bacic Hertzfeld, 2000). Navedene poteškoće mogu se javiti kao posljedica neurobioloških promjena u mozgu u smislu

disregulacije hipotalamičko – pituarno – adrenalne ose (Nakajima, Ito, Shirai i Konishi, 2012), smanjenja volumena mozga i promjena u kognitivnim funkcijama (O'Connor, 2023), neadekvatne socijalne podrške, tendence ka samoizoliranju članova obitelji, kao i neadekvatnog odgovora društvenog sustava.

Faktori rizika u suočavanju s nejasnim gubitkom

Na osnovu pregleda literature u ovoj oblasti, mogu se identificirati sljedeći faktori:

Uzroci i uvjeti gubitka.

Posebno se stresnim smatraju iznenadni nestanci, nestanci u veoma stresnim i traumatizirajućim uvjetima poput ratova, prirodnih katastrofa, otmica zbog toga što mogu dovesti i do traumatiziranja članova obitelji (Bowlby, 1980, prema O'Connor, 2023).

Životne krize prije nestanka osobe.

Na suočavanje sa nestankom mogu utjecati i gubici prije nestanka, posebno ukoliko se radi o gubicima dragih osoba u stresnim uvjetima, kao i izloženost sekundarnim stresorima nakon nestanka poput poteškoća sa finansijama, pojava različitih oboljenja, gubici drugih bliskih osoba (Arambašić, 2008).

Nedostatak socijalne podrške tugujućoj osobi

Velike nesreće mogu dovesti do razora postojeće socijalne mreže, kumulacije stresa, slabljenja ličnih i društvenih resursa za suočavanje sa stresom. Područja u kojima su stradanja stanovništva i nestanci bili mnogobrojni se nakon ratnih dešavanja mogu pretvoriti u “zajednice žrtava” (Vlajković, 2009). Što se tiče odnosa zajednice najčešće predstavnici zajednice ne znaju šta da pitaju i kako da reagiraju, nekada pomažu članovima obitelji nestalih prilikom traženja informacija, dijeljenja letaka. Zbog straha od negativnih reakcija okoline, neki članovi obitelji se odlučuju da i ne govore puno o svojim emocijama, a najčešće o svojim strahovima (Rando, 1992, prema O'Connor, 2023).

Demografske karakteristike.

Istraživanja u ovoj oblasti su ukazala na to da nestanak člana obitelji teže podnose osobe ženskog pola (Powell, Butollo i Hagl, 2010), osobe starije kronološke dobi (Basharat i sur, 2014; prema Isuru i sur., 2018), osobe čiji je nestali član u trenutku nestanka bio mlađe kronološke dobi (Preitler, 2015). Powell, Butollo i Hagl (2010) navode da na

suočavanje sa nestankom važnu ulogu ima i vrsta srodstva s nestalom osobom, pri čemu nejasan gubitak najteže podnose majke i supruge nestalih (Powell i sur., 2010). Robins (2010) navodi da nestanak teže podnose osobe višeg nivoa obrazovanja, budući da su do trenutka nestanka imale veću kontrolu nad svojim životom i da se kod njih može javiti smanjena rezilijentnost na nejasnoću koja ovaj gubitak nosi sa sobom.

Karakteristike ličnosti tugujuće osobe

Nestanak člana obitelji teže podnose osobe sa ličnim iskustvom psihičkih tegoba i članovi obitelji sa pozitivnom obiteljskom anamnezom mentalnih poremećaja prije nestanka člana obitelji (Heeke, Kampisiou, Niemeyer i Knaevelsrud, 2017). Izloženost kroničnom stresu (nestanku) može ubrzati i manifestaciju latentnih psihopatoloških pojava i stanja (Solomon, 1988, prema Preitler, 2015).

Karakteristični unutarnji procesi i ponašanja:

Holmes (2008) navodi prisustvo osjećaja tuge, krivnje, ljutnje i olakšanja koji se mogu javiti zajedno i u različitim fazama procesa žalovanja. Tuga je objašnjena kao emocija koja je perzistirajuća, te koja se može pojačati tijekom godišnjica, rođendana, vjerskih praznika, tijekom gledanja fotografija ili razgovora o nestaloj osobi. Osjećaj krivnje se, u osnovi, sastoji od četiri ključna elementa:

- Krivnja što se nije spriječio nestanak
- Krivnja zbog toga što je član obitelji potencijalno mogao prouzrokovati nestanak
- Krivnja što se nestanak nije dovoljno brzo otkrio
- Krivnja da se ne radi dovoljno na pronalasku nestale osobe.

Ljutnja se percipira kao najmanje socijalno poželjna emocija i može biti usmjerena prema sebi, ostalim članovima obitelji, agencijama koje su zadužene za traženje nestalih osoba, članovima uže i šire društvene zajednice.

Nepotpunost posmrtnih ostataka i pogrešne identifikacije.

Onemogućenost fizičkog traganja za posmrtnim ostacima (uz podršku drugih osoba i agencija) može dovesti do zakočenosti intrapsihičkog traganja (Glassock, 2011, prema Preitler, 2015). Bitno je napomenu i činjenicu da neke obitelji pokopavaju nepotpune posmrtne ostatke nestalih članova, obzirom da se oni mogu nalaziti u više masovnih i/ili individualnih grobnica sekundarnog i tercijarnog karaktera. Odluka o tome da

li pokopati nepotpune posmrtno ostatke i u kojem periodu može biti izvor sukoba među članovima obitelji. U Bosni i Hercegovini se do 2001. godine koristila metoda prepoznavanja odjeće, predmeta, karakterističnih obilježja nestalih osoba (npr. zubna proteza, šipka u udovima zbog lomova i sl.), da bi se uvođenjem DNA metode povećala točnost dobivenih rezultata. Ranija metoda prepoznavanja je mogla dovesti do pogrešnih identifikacija, pri čemu su članovi obitelji započeli proces žalovanja, da bi viješću o pogrešnoj identifikaciji taj isti proces ponovno bio zakočen, što je posebno rizično za mentalno i tjelesno zdravlje članova obitelji, može dovesti do javljanja nepovjerenja u institucije, ali i rivaliteta među članovima obitelji (onih koji su pronašli nestalog člana i okončali proces žalovanja i onih koji su primorani da taj proces počnu ponovno).

Faktori oporavka u suočavanju s nejasnim gubitkom

Karakteristične vanjske okolnosti i unutarnji procesi razvoja

Winnicott (1980, prema Preitler, 2015) govori o prijelaznim ili tranzicijskim objektima koji pomažu djetetu u procesu odvajanja od značajnih drugih osoba. Članovima obitelji nestalih osoba kao pomoć u procesu žalovanja mogu pomoći predmeti koji su pripadali nestaljoj osobi, njene fotografije, odjeća. Mogućnost materijalizacije tuge i drugih neugodnih emocija kroz pisanje tekstova, knjiga, poema, snimanje filmova posvećenim nestalim osobama mogu biti korisni prilikom zadovoljenja potrebe članova obitelji da se javno prizna njihova patnja (Parr, Stevenson i Woolnough, 2016). Nestanak člana obitelji često može predstavljati tabu temu pri čemu postoji pogrešno tumačenje da se pred djecom o ovoj temi ne bi trebalo razgovarati. Usljed nedostatka informacija dijete samo nastoji da zamisli nasilni čin na osnovu informacija kojima raspolaže, povlači se i prihvaća tišinu u obitelji kao nešto što se treba poštivati (Becker, 1992, prema Preitler, 2015). Posebno je potrebno obratiti pažnju na djecu kronološke dobi između pet i osam godina koja mogu razviti fantazme pomoću kojih poriču neželjenu stvarnost i u kojima se voljena osoba prikazuje kao živa, što dodatno može otežati proces žalovanja (Van Dexter, 1986, prema Preitler, 2015). Blaauw i Lähteenmäki (2002) navode da fantazmi o spašavanju nestale osobe mogu poslužiti i kao podloga za zaštitu samopoštovanja i samodeterminacije. Zbog toga je veoma bitno da u proces traganja za nestalom osobom i u proces opraštanja budu uključeni svi članovi obitelji, pri čemu treba voditi računa o tome da se informacije daju u skladu s razvojnim karakteristikama članova obitelji.

Kao jedan od bitnih unutarnjih procesa koji može olakšati suočavanje sa dvosmislenošću i ambivalentnošću jeste nada o kojoj govori Lazarus (1999) kao o vitalnom mentalnom resursu koji sadrži kognitivni i ponašajni aspekt, odnosno vjerovanje u moguć

pozitivan ishod i poduzimanje konkretnih aktivnosti s ciljem ostvarivanja postavljenih ciljeva.

Podrška vjerske i društvene zajednice

Za izražavanje emocije tuge potrebni su ekspresija, svjedoci i rituali. Ritualni omogućavaju vidljivost konačnosti smrti osobe koja napušta socijalni krug/ciklus, pri čemu je ožalošćena osoba pozvana da, kroz kulturološki i vjerski uvjetovane načine, ispolji svu bol povezanu sa svojim gubitkom (Preitler, 2015). Tijekom rituala opraštanja i ukopa tugujuća osoba dobiva i nove (nekada i povlaštene) uloge i prava u zajednici (Rehberg, 2004; prema Preitler, 2015) i dolazi do povezivanja tugujuće osobe sa predstavnicima zajednice (Blaauw i Lähteenmäki, 2002).

U slučaju nemogućnosti pronalaska posmrtnih ostataka, članovi obitelji nastoje svoje nestale članove sačuvati od zaborava kroz izgradnju spomenika, spomen ploča, snimanja filmova, vjerski prilagođenih procesa opraštanja. U Beogradu se nalazi Spomenik neznanom junaku koji je posvećen žrtvama Prvog svjetskog rata i Balkanskih ratova iz 1912. i 1913. godine. U Argentini, Peruu i Iranu članovi obitelji nestalih osoba su na odjeći ušivali slike i imena čime su ih nastojali sačuvati od zaborava (Preitler, 2015). U Bosni i Hercegovini postoje albumi sa slikama i osnovnim podacima o nestalim osobama koji se najčešće nalaze u prostorijama udruga koje okupljaju članove obitelji nestalih osoba.

Omogućavanje psihološke, pravne, socijalne i financijske podrške prije, tijekom i nakon identifikacije i ukopa

Neposredno nakon nestanka članovima obitelji su najbitnije socijalna i financijska podrška, uzimajući u obzir da u ratom pogođenim područjima u najvećem procentu nestaju muškarci, te da na ženama ostaje često i prevelik teret brige o novcu, smještaju, hrani, uvezivanjem sa članovima uže i šire društvene zajednice. Svaki od perioda traganja za nestalom osobom za sobom nosi i specifične rizike. Stoga, neophodno je omogućiti adekvatan pristup onim oblicima pomoći kroz koje bi članovi obitelji nestalih osoba mogli zadovoljiti svoje bazične potrebe. Zbog zadovoljena potrebe za pripadanjem, mogućnosti dijeljenja bola i patnje, te reguliranja statusa i traganja za nestalom osobom, članovi obitelji često organiziraju udruge koje okupljaju obitelji nestalih. Zbog poteškoća koje se mogu javiti na psihičkom planu, potrebno im je obezbijediti adekvatne servise za pružanje psihološke i socijalne podrške (Blaauw i Lähteenmäki, 2002).

Zaključak

Nestale osobe, uz djecu rođenu kao produkt seksualnog zlostavljanja u ratu, predstavljaju najdugoročniju posljedicu ratnih dešavanja kakvu pamti historija čovječanstva. Uvjeti nestanka u slučaju neinterkorporiranog traumatskog doživljaja mogu predstavljati kronično adversivno iskustvo ili pak traumu koja se može transgeneracijski prenijeti na buduće generacije, negativno utjecati na kvalitet individue, obitelji, ali i uže i šire društvene zajednice. Pojedine okolnosti poput rađanja zamjenske djece, povratka u zajednicu u kojoj se nestanak dogodio se mogu promatrati i kao faktori rizika i kao faktori oporavka. Nestanak može dovesti do zakočenosti procesa žalovanja, zaleđenosti u nekoj od faza žalovanja prema modelim opisanim ranije u ovom tekstu, s tim da je potrebno posebno naglastiti da na proces žalovanja treba gledati kao na individualan, idiosinkratičan, ovisan o individualnim, obiteljskim i društvenim resursima.

Literatura:

- Američka psihijatrijska udruga (2014). *Dijagnostički i statistički priručnik za duševne poremećaje, peto izdanje*. Naklada Slap, Jastrebarsko.
- Arambašić, Lidija (2008). *Gubitak, tugovanje, podrška*. Naklada Slap, Jastrebarsko.
- Blaauw, Margriet i Lähteenmäki, Virpi (2002). Denial and silence or acknowledgement and disclosure. *International review of the Red Cross*. 84 (848), 767 - 783.
- Boss, Pauline (1977). A clarification of the concept of psychological father presence in families experiencing ambiguity of boundary. *Journal of marriage and family*. 39 (1), 141 - 151.
- Boss, Pauline (1980). The relationship of psychological father presence, personal qualities of wife and wife/family disfunction in families of missing father. *Journal of marriage and family*. 42 (3), 541 - 549.
- Boss, Pauline i Carnes, Donna (2012). The myth of closure. *Family process*. 51 (4), 456 - 469.
- Heeke, Carina, Campisiou, Christina, Niemeyer, Helen i Knaevelsrud, Christine (2017). A systematic review and meta - analysis of correlates of prolonged grief disorder in adults exposed to violent loss. *European journal of psychotraumatology*. 8 (6), 1 - 20.
- Holmes, L. (2008). Living in limbo. The experiences of, and impacts on, the

families of missing people. *Missing people*.

- Isuru, Amila, Hewage, S. N., Bandumithra, Padmakumara i Williams, S.S. (2018). Uncorfmied death as a predictor of psychological morbidity in family members of disappeared persons. *Psychological medicine*.1(8). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/S003329718003793>
- [Lazarus, Richard, S. \(1999\). Hope: an emotional and a vital coping resource against despair. *Social research*. John Hopkins University press. 66 \(2\), 653 - 678.](#)
- Nakajima, Satomi, Ito, Masaya, Shirai, Akemi i Konishi, Takako (2012). Complicated grief in those bereaved by violent death: the effects of post-traumatic stress disorder on complicated grief. *Dialogues in clinical neuroscience*. 14 (2), 210 – 214.
- O`Connor, Mary – Frances (2023). *The grieving brain. The surprising science of how to we learn from love and loss*. HarperCollins Publisher, New York.
- Parr, Hester, Stevenson, Olivia i Woolnough, Penny (2016). Searching for missing people: families living with ambiguous absence. *Emotion, space and society*. 19 (2016), str. 66 – 75.
- Pérez – Sales, Paul, Duràn – Pérez, Teresa i Bacic Herzfeld, Roberta (2000). Long – term psychosocial consequences in first – degree relatives of people detained – disappeared or executed for political reasons in Chile. A study in Mapuce and non – Mapuce persons. *Psicothema*. 12, 109 – 116.
- Powell, Steve, Butollo, Willi i Hagl, Maria (2010). Missing or killed. The differential effect on mental health in women in Bosnia and Herzegovina of the confirmed or uncorfmied loss of their husbands. *European Psychologist*. 15 (3), 185 - 192.
- Preitler, Barbara (2015). *Grief and disappearance, Psychosocial interventions*. Sage.
- Robins, Simon (2010). Ambiguous loss in a non - western context: families of the disappeared in postconflict Nepal. *Family relations*. 59 (3), 253 - 268.
- Sarkin, Jeremy, Nettelfield, Lara, Matthews, Max i Kosalka, Renee (2014). Bosnia i Herzegovina. Missing persons from the armed conflicts of the 1990s: a stocktaking. International commission on missing persons. Sarajevo.
- Schellinski, Kristina, E. (2020). *Individuation for adult replacement children. Ways of coming into being*. Routledge.
- Vljaković, Jelena (2009). *Od žrtve do preživelog*. Žarko Albulj.

Risk and recovery factors in dealing with ambiguous loss

Abstract

The paper presents theoretical postulates related to the interpretation of the terms loss and mourning, interpretation of ambiguous loss, as well as risk and recovery factors in dealing with ambiguous loss. An overview of previous research on all topics indicates the need to distinguish causes, courses and consequences that a ambiguous loss can leave at the individual, family, as well as community level. The aim of this paper is to point out the need for an idiosyncratic approach to the grieving process in family members of missing persons by identifying potential risk factors and recovery. Some factors for one person may be resources, while for another they may be an obstacle to struggling with ambiguity and ambivalence. Also, some factors, such as replacement children, can represent a resource that facilitates the grieving process for one generation, but also a burden since mourning and the need to resolve it are passed on to the next generations.

Keywords: *loss, mourning, risk factors, recovery factors, ambiguous loss*

Adresa autora:

Elma Hadžić,
Centar za mentalno zdravlje Ključ,
Šehićka 1, 79 280 Ključ,
hadzic_elma@yahoo.com

Dean Ajduković,
Sveučilište u Zagrebu,
Ivana Lučića 3, 10 000 Zagreb,
dajdukov@ffzg.hr